

19 91
Årgång 7

Ja, så har ett år gått igen och det är dags för den 8:e årgången av medlemsskriften. Hoppas just Du hittar något intressant i den.

Styrelsen består efter årsmötet av följande personer:

Bosse Wiklund, ordf. Olle Severin, v ordf. Ulla Wiklund, sekr
(suppl.)
Gun Storell, kassör, Arthur Österman Åke Karlsson, Alsvik
Birger Ahlrén Anita Everlund (f Oxhalsö byalag)

Suppleanter:

Tore Malm Yngve Berger Ulla Wiklund Bengt Rinaldo

Årets utflykt gick till Ut-Fredeln med Rolf Fogelström, Sundskär. Museet har varit öppet som vanligt lördagar sommartid. Vi gjorde en liten specialutställning med gamla ransoneringskort från både det 1:a och det 2:a världskriget.

I år skall vi ordna en utställning "Klinkbygd" kring den gamla båtbyggartraditionen. Ordf svarar för den med skisser, modeller, verktyg m.m. Kom och se som utroparna sa på Kiviks marknad. Vi fortsätter att försöka dokumentera Blidöskärgårdens historia. Du, som sitter och håller på Din lilla pusselbit, låt oss få ta del av den. Skriv gärna om Du kan, om inte så hjälper vi gärna till.

Jag tjuvar om gamla bilder igen. Har Du några gamla foton av hus, fartyg eller människor här från Blidö, kontakta oss för avfotografering. Om Du har en gammal tavla med motiv härifrån likaså. Jag tackar på förhand

RED: BOSSE WIKLUND, SIKMARÖ 1050
760 17 BLIDÖ.

TEL: 08-82 10 24, 0176-813 02

Förr var världen mindre..

Bosse Wiklund

Förr var världen mindre.

Kyrkan var medelpunkten.

Där upptogs man genom Dopet

i Församlingen,

och man slutade på Kyrkogården

(Förhoppningsvis).

Unga skärgårdspojkar gick till sjöss

och var ofta mer hemmastadda i

London, Antwerpen och Rio

än på Malmarna i Stockholm.

Förr var världen mindre.

Det som hände, hände i socknen

på ön.

Allt annat stannade vid rykten och sägner,

om det nu inte blev krig förstås,

för då blev det hela plötsligt mycket mer påtagligt.

Men den lilla världen hade en stor fördel

framför dagens stora.

Man kände varandra, man brydde sig om.

Fast om Sanningen skall fram:

Det fanns raa knölar förr också

även härute.

Författarnas, kompositörernas, poeternas, vissångarnas och bildskaparnas Blidöskärgård.

Bosse Wiklund

Jo, nu har jag tagit stora ord i munnen när jag skall försöka klara av den här uppgiften. Men si, det tänker jag inte göra själv! Jag tänker mig en artikelserie, där jag hoppas på Din medverkan, käre läsare. Så skriv och berätta om Du kan! Om Du inte kan, ring så hjälper jag gärna till.

Men jag tänkte börja med ett högst personligt minne av Evert Taube. Jag var klasskamrat med en son till den fine författaren Ragnar Holmström, han som skrev om sina sjöår i ångfartyg. Ofta förbisedd var han dock en pionjär i sin genre.

Nu hade han fått ett kulturstipendium. Det här var någon gång 1937 eller 1938. För att även ha framtida glädje av stipendiet, så köpte han först en kolonistuga uppe i Tanto vill jag minnas. Så köpte han en enkel men bra segelbåt, ruffad för övernattnings- och matlagning, och till sist hyrde han ett sommarställe nära Stämmarsund på Blidö.

En dag när jag lekte med hans son, frågade han mig om jag hittade att segla ut till Blidö. Vi gick igenom färden på sjökortet, och där- efter engagerades jag som lots.

Segelbåten låg i vanliga fall på Mälarsidan, men hade nu slussats ut i Saltsjön och låg ute på Djurgården. Den hade redan lastats med det mest nödvändiga, när expeditionens deltagare samlades i det Holmströmska hemmet i hörnhuset Varvsgatan - Hornsgatan tillsammans med de sista väskorna. Vi, det var Ragnar Holmström, sonen och jag. Fru Holmström önskade oss lycka till. Själv skulle hon resa med "Blidösund".

Med spårvagn och apostlahästar släpade vi oss ut till vad jag tror var en båtklubb, där herr Författaren hade fått låna en hamnplats. Här tillstötte också en gäst, som det hittills varit mycket hemlighetsfullt om. Det var Evert Taube i seglarmössa och blazer. Han examinerade mig om mina navigationskunskaper och förklarade mig oduglig att besegla de stora världshaven. Så här kust- och strandnära kunde jag kanske duga.

Lasten stuvades noga under en timme. togs sedan ur och stuvades igen.

Det var redan eftermiddag när vi hissade segel och stävade ut i farleden. Det fanns inte så många Finlandsbåtar då som nu med höga svall,

men Vaxholmsbåtarna var desto flera, och dessutom var där ett flertal motorseglare och smärre lastångare. Vi höll oss i farledens ytterkant. Vi följde Värmdölandet, och stack sedan mot Vaxholm. Vi vågade oss aldrig igenom Granholmshålet, där Vaxholmsbåtarna kunde komma från två håll, utan gick Ost om Granholmen, över Askrikefjärden.

Ett förslag att vi skulle stanna och äta middag på Vaxholms Hotell förkastades av båtens redare, som lovat hustrun att segla direkt. Vi satte kurs på Finnhålet och kom ut på Trälhavet. Vinden var fortfarande hygglig, men skralnade sedan snabbt. Redaren, Ragnar Holmström hade dukat fram en god sjömiddag av kallskuret. Den avnjöts, dock ej under tystnad, för både Evert Taube och Ragnar Holmström var förtjusta i shanties. Snart var sången i full gång, och de gamla visorna avlöste varandra. De flesta kunde jag redan genom min far, men några var nya, och Evert Taube var noga med att jag skrev upp texterna rätt.

Det var redan skymning när vi kom drivande mer än seglande i Norrleden förbi alla de kända ställena, Lerviksudde, Ryssmasterna och Östanå. Med hjälp av spottloggen fastställde vi farten till mindre än en knop. Med ett öskar slängde vi upp sjövatten på storseglet för att det skulle bli vindkänsligare, men till ingen nytta. Min klasskamratförsökte klia masten för att få vind, men han fick bara en sticka under nageln och tjurade.

Med Evert Trivdes, sjöng och läste dikter, som jag inte vet om han själv eller någon annan skrivit. Kanske kom de till just då. Han satt med ett papper i knät och tecknade kustprofilen. Så skissade han på oss pojkar, som nu fått ta över rodret.

Nu kom också kvällskylan smygande, och herrarna uppsökte ruffen. Kvar var vi två pojkar i 12-årsåldern. Jag var den ende som gått här med motorbåt tillsammans med min far, och så småningom kunde jag se Kyrkogårdsön, Jungfrupattarna i skärgårdsmål, och lägga om kursen förbi Siarö och genom Siarösundet, förbi Gärdsvik och upp mot Vamban.

När vi nådde Glyxnäs uddar var det redan midnatt. Kvällsbrisen hade tagit ledigt, och vi fortsatte vår miserabla seglats.

Inifrån ruffen hade sången tystnat. Det hördes bara enstaka snarkningar.

Så här i nattmörkret kröp även i sommarens tid stränderna ut från land, och jag tror att jag låg mitt i Blidösundet, fåfängt sökande efter minsta vindpust.

I öster ljusnade redan sommarhomlen när den första vindstöten kom som en svag käre. Knirrande svängde storseglets bom ut, och så hördes

ett bubblande från kölvattnet. Vi sköt litet fart.

Så nådde vi då vårt mål. På långt håll kunde vi se en ljus gestalt som sprang fram och tillbaka på Stämmarsunds ångbåtsbrygga, när vi rundade den sista udden. Det var fru Holmström, som var utom sig av oro för oss. Vi pojkar var dödströtta, men hann ändå uppfatta en karl som hoppade ombord och lyfte oss iland. Det var, visade det sig nästa dag, Sven Arefeldt, den fine pianisten, som hjälpte Evert Taube att skriva ned hans visor i noter. Det var litet märkvärdigt att Evert Taube, som var så genommusikalisk, inte kunde skriva och läsa noter. Han hade alltid hjälp med det, först av Björn Schildtknecht, sedan av Sven, och sist av Ulf Björlin.

Jag vet inte vem som rodde över segelbåten till en privat brygga, och jag vet inte riktigt hur vi kom upp till Familjen Holmströms stuga. Jag vet att vi fick smörgåsar och varm choklad, och jag vet att vi kom i säng, men inte hur.

Nästa morgon vaknade jag inte, men när jag till slut gjorde det, så låg jag i en säng i samma rum som min klasskamrat. Utifrån hördes sång genom det öppna fönstret. Det var Evert Taube. Han hatade visserligen att sjunga på morgnarna, men nu hade någon annan hotat att sjunga, och det tvingade honom.

Jag minns att han sjöng Serenaden i Prästgatan och en annan "Som stjärnor små...", och så blev det några shanties. Om det var riktiga gamla sjömansvisor eller pastischer som Evert Taube själv diktat fick jag aldrig veta.

I Bliösundet nedanför stugan dunkade en finnskuta, en vedlastad slätskonare förbi med gråa segel, som halvslokade, på väg in mot ett Stockholm, som ännu hade gott om vedslukande värme pannor och kakelugnar och spisar.

Detta var mitt först möte med Evert Taube, men vi skulle råkas ytterligare ett par gånger under min uppväxttid. En gång var på Källaren "Den Gyllne Freden" och en gång var i Varberg, när han var på turné.

" Jag minns en stund, i Furusund, när aftonen föll på...."

.....

En kompositör som man kanske inte förknippar med Blidö och skärgården däromkring är August Söderman, han med bl.a. "Bröllopet på Ulfåsa." Om man inte vet något annat om August Söderman, så känner varje brudpar till Bröllopsmarschen ur den operan.

Han bodde under många år vid Solö, och han hade en segelbåt med vilken han gjorde sina strövtåg. Hugo Alfvén, som jag lärde känna i unga år, var själv elev till August Söderman, och han berättade för mig, att Söderman en gång varit på fest hos en god vän på södra Blidö. Det var i augusti, kvällen var mild och stjärnklar. Man tog en promenad och vandrade över berghällarna ovanför Långstrand. Här skulle August Söderman ha fått inspiration till den vackra romansen "Ser jag stjärnorna sprida sitt flammande sken.." Säkert fick han också inspiration från annat håll. Men det är ju så att intryck och påverkan från olika håll av konstnären smälts samman till en konstnärlig enhet, och den är viktigare än att kunna dissokrera fram varje enskild påverkan. Även för andra verk lär August Söderman ha fått en inspiration av skärgårdens natur och folkliv. Åtminstone om man får tro Hugo Alfvén. och det gör åtminstone jag. Dessutom påpekade han för den unge Hugo, hur mycket det fanns av genuin folkmusik att ta vara på härute. Och det gjorde ju Hugo Alfvén också. Men om det skall jag berätta en annan gång,

Nu tycker jag att det är hög tid för någon annan av er att komma och berätta.

Bebyggelsehistoria och byhistoria.

Några funderingar.

Bosse Wiklund

Vi vet inte säkert när de första människorna kom till "vår" skärgård. Kanske var det en dristig bronsåldersman på säljakt eller fågelfänge som kröp upp på knuven och spanade ut över vårisen efter säl, eller prövade han ett lindbastnät uppspant i sundet mellan ett par holmar för att försöka fånga den sträckande vårfågeln.

Vad hade han för typ av båt. Ja inte tror då jag på någon stockkanot, troligen en skinnbåt, en kajak eller kanske motsvarande en umiak eller en irländsk carragh, lätt att paddla och grundgående och ändå sjövärdig.

Med tiden torde fisket och fågelfänget ha koncentrerats till vissa, givande årstider, och då samlades naturligtvis fångstmännen på vissa platser. Till en början övernattade man nog i en bergsskrev, men rätt snart torde de första riskojorna ha kommit till.

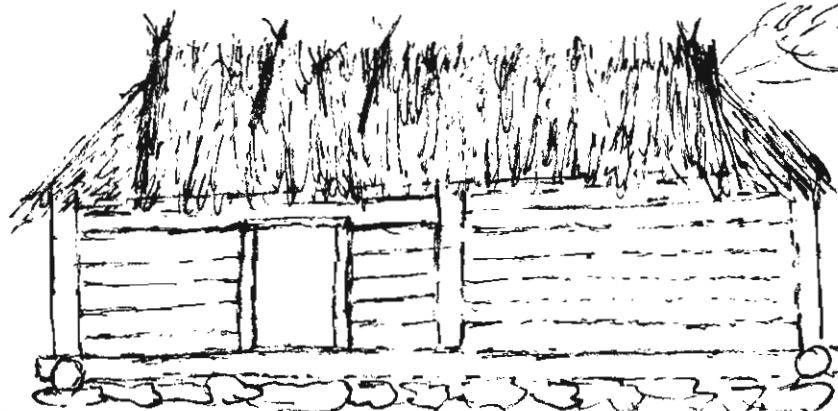
Om det var en kal berghäll eller tunnjord lade man stenar i en fotring. De gav stöd åt störrar som restes så att ett rökhål uppstod i kojans topp som på gamla lappkåtor. Till öarnas tidiga vegetation hörde björkar, och björkris bröts och flätades mellan störrarna. Det hela täcktes med skinn och kojan var gärdig. Här kunde vid behov hela familjen bo, om man nu inte hade kor och andra djur hemma som tarvade tillsyn.

Sådana här riskojor omtalas som provisoriska bostäder i Rimkrönikan och fotstenar efter dem har hittats på bl.a. Svenska Lillö av Sven Barthel.

Jakten och fisket var länge den viktigaste näringen härute. Innan man kunde skaffa betesmark till åtminstone en ko så var det nog mest säsongboende. Det hindrade inte att bostäderna blev bättre.

Efter klimatförsämringen under bronsålderns senare del blev en skyddad bostad rent ut ett måste. De första husen, bodarna, byggdes i skiftesverk. Den knuttimrade lilla stugan hade ännu inte vandrat in från de ryska slätterna till vårt land och Norden. Nej här byggdes i skiftesverk. Man lade ut grundstenar och timrade en syll. Så reste man stående stolpar, stöttade med snedsträvor. De bar upp ett hammarband på vilket taket vilade. Takstolarna bands samman med träplugg. Horisontella slänor vilande på knavlar. Det hela bands ihop med vidjor. Takstolekonstruktionen gick inte ända ut till gaveln utan från denna stöttades de yttersta takstolarna med snedsträvor. Taket täcktes med halm eller rörvass i knippor.. Vid gavlarna bildades trekantiga öppningar för röken. Skorsten saknades.

Nu har vi alltså en huskonstruktion med tak men utan fyllnad i väggarna.

BW-91

Hus i skiftesverk, halmtak

En skiss säger mycket mer om takkonstruktionen än en massa ord. Så jag skall försöka rita. Den här typen av tak var i mycket sen tid kända Runö och Rågö i Baltikum.

Så över till väggfyllnaden. I det skogfattiga Skåne skörade man långa käppar ur pilevallarna. De borrades ned i syllstocken och hammarbandet till ett parallellt "spjälstaket". Sedan flätades ris och alt ljung mellan ribborna. På flätverket strök man sedan lera, som fick soltorka. Den här leran hade sitt eget kapitel. Den skulle blandas med kortklippt halm och koskit och trampas smidig. Väggen klinades från bägge sidor. Vi vet att det gick till så här, för ibland brann dessa hus och leran förvandlades till tegel med avtryck av käpparna och riset.

I trakter där man hade gott om kalksten kunde man bygga upp murarna med det och kunde lägga hammarbandet direkt på muren.

I andra trakter av vårt land använde man torv och jordkokor för att fylla ut väggarna.

I trakter med riklig tillgång på skog byggde man i skiftesverk som jag redan påpekat. Man kilade upp en stock i två plankor, tunnade kanske litet. I de stående stolpar som uppbar taket hade man uthuggna skårer eller rännor. Våra halvstockar flathöggs nu mot ändarna och placerades horisontellt. Man fick naturligtvis flänka av stockarna mot varandra så att väggen blev tät.

Vid den här tiden, vikingatid plus - minus några hundra år, byggde man ett hus för varje uppgift på gården. Man hade sovhus, kokhus, basta, fähus, lada. För att spara virke kunde man bygga en vägg mellan två hus i rad med mellanrum och på så sätt på ett tredje med bara två väggar.

På det här sättet skapas både långbyn och den kringbyggda gården. Det var bara smedjan som man till slut placerade för sig med tanke på brandrisken.

Vi måste räkna med att de första små byarna härute var rätt så kompakta. Risken för härjande sjörövare och fribytare var stor. Dessutom den odlingsbara jordarealen var en bristvara, så man byggde alltid husen på mark som lade sig till något annat. Det är det som gör att det idag är så svårt att hitta spåren efter de gamla byarna. Det var naturligtvis också viktigt att bebyggelsen låg nära lämpliga sjövisten där man kunde ha skyddade brygglägen.

Det här är de grå husens tid. Träet fick åldras efter behag och eftersom luften var renare då än nu så ruttade det ändå inte. Vi kan här jämföra Gotland med fastlandet och extremt med t.ex Spetsbergen, där träföremål bevarats i mer än 100 år ute på en strand.

I våra trakter var det knappast aktuellt med storbyggnader, men där dessa förekom så fick man inne i byggnaden ha en rad extra stöd-stolpar som bar upp och avlastade taket. Så var det vikingatida lång-huset konstruerat.

Med tiden uppstod vissa traditioner för att få ett bra hus. Här i skärgården fick inte takskägget vara för långt så att stormvindar kunde få grepp och slita av hela taket.

I kokhuset hade man en eldstad med äril mitt på golvet. Troligen hade man en rökkupa ovanför för att inte gnistor skulle flyga upp i takhalmen. Kupan medgav dessutom att man kunde hänga upp grytor i hängklar och kedja ovanför alden.

De hus som byggdes här i skärgården var från början mycket små, knappast större än bädden, mullbänken. I gammalt lade man ofta torv som underlag i bäddarna och av detta lär ordet torp så småningom ha vuxit fram som ett spenamn. Jämför f.ö. ordet torftig!

Bränderna var länge den stora förnyaren av bebyggelsen i vårt land. Detta vare sig om elden kommit lös av våda eller genom en led fiendes försorg. Ur askan reste sig något nytt och då genomförde man oftast de förbättringar man gått och grunnat på en längre tid.

I städer och liknande var det mycket vanligt att man bara jämnade till brandlagret och sedan byggde nytt ovanpå. Därvid höjde man också gatunivån. Det här har varit till stor glädje för sentida arkeologer. I städerna slängde man sitt avfall rätt ut i gränden eller i sjön nedanför. På landet blev det mer osorterat utsläng. Det fanns dock sop-högar.

Genom spridning av benrester och annat köksavfall, liksom genom den gödsel som kor, får och getter lämnade ifrån sig på intomtningarna på "hemmaplan" fick jorden där en högre fosfathalt än omgivningen. Det kan man ännu efter 1000 år se om man just i vårbroddens första tid flyger över ett gammalt odlingslandskap. Då framträder dessa gamla intomtningar med en klart grönare nyans än omgivningens. Man kan faktiskt också se gamla vägar som idag ligger under åkermark eller i beteshagar. Här är det nog hästgödseln som är spårbildande.

När man talar om skiftesverk så kan det vara på sin plats att även tala om det vertikala skiftesverket. Hur pass utbrett det varit vet vi väl inte helt säkert. I dag återfinner vi det i de nordiska stavkyrkorna, men vi vet ju exempelvis knappast något om fornborgarnas träpallissader och de krönlåsningar som där måste ha förekommit.

Skiftesverk har ju också förekommit i plankkonstruktioner i långt senare tid.

Att husen var små hade framför allt med uppvärmningen att göra. Från en öppen hård steg värmen upp mot taket och letade sig med röken ut i luften. Det var säkert ganska dragigt. Vi vet från vikingasagor att man hade avbalkningar i långhusen och sängomhängen. Det var nog inte privatlivet man helgade så mycket som man var rädd om den goa sängvärmen.

Drag och framför allt golvdrag har alltid varit problem under nordiska vintrar. Man grävde ned husen i jorden eller hade torv omkring dem, man hade höga trösklar, men ingenting hjälpte. Trasmattan torde ha uppfunnits av samma orsak.

Någon gång under Medeltiden kommer den nya byggtekniken med knuttimrade stockhus. Väggarna blir ju tjockare och kontaktytorna mellan stockarna bredare. Vidare är det lättare att dreva med mossor till tätthet. Man kan minska draget!

Naturligtvis är det inte så att skiftesverket försvinner på några år och knuttimringen tar över. Nej, det sker så sakteliga, och i första hand är det bostadshusen som blir i den nya tekniken.

Den här processen är väl i stort avslutad under Vasatiden. Fortfarande är byn väl sammanhållen, fortfarande är det en omöjlig tanke att bygga på odlingsbar jord, nej upp i stentorgen och på berghällarna med husen.

Under de närmaste århundrandena händer inte så mycket. Kanske blir några hus större, i undantagsfall i två våningar, men då är det säkert ett

bygge som till adeln eller prästerskapet.

I timmerhuset har man flera funktioner hopbyggda i samma huslänga. Därför blir husen större och försedda med flera rum. Ibland kan man ha ett hus för två familjer. Parstugan är uppfunnen.

Den stora och genomgripande händelsen i skärgårdens historia är danskarnas härjningar här snart sagt varenda sommar under tjugo år fram till 1520. Skärgården fick i stort sett sona för frihetskrigen mot danskarna.

Vidare och mest känd är ryssens härjningar och bränningar under några sommarveckor 1719. Om den sista framfarten har så mycket mer skrivits och berättats och skärgården beskrivs ofta som "platt öde". Ändå var danskarna på 1500-talet både grundligare och råare än 1700-talets ryssar. Många av de illdåd som sägnerna tillskriver ryssen kan man hitta i Rimkrönikan och Gustaf I:s krönika av Peder Svart. Det viktiga för bebyggelsen var dock att vid bägge tillfällena brändes en massa hus. Det här ledde till två saker. Dels avfolkades skärgården åtminstone temporärt, dels blev de nya hus som ersatte de brända mycket spartanska och små. Det saknades både skog och ekonomiska möjligheter att bygga stort. Det var m.a.o. mycket som blev vid det gamla.

Först när storskiftet genomfördes på 1800-talet så sprängdes den samlade byn. Gårdarna revs och flyttades ut till nya platser. Alla gårdar skulle ju ha sina marker samlade i möjligaste mån. Här i skärgården var detta närmast omöjligt med betesholmar för kor och getter och mera avlägsna beten för ungdjur och får. Det kan vara värt att som exempel påpeka att Lännaborna hade sina ungfålar på bete på Rödlöga!

Nu var det ju så att skärgårdens ekonomiska struktur skiljde sig från landet i övrigt. Här var inte jordbruket allena rådande. Fisket spelade sin roll både i hushållet och för avsalu. Sjöfart, både när-sjöfart med piggar och klyvarskutor, och kustseglation med skonserter, vedjakter och galeaser gav kontanter i en utsträckning som annars var okänd i naturahushållet.

Den här världen kom att bestå fram till ung 1930. Då kom sommargäströrelsen och tog över mycket. Tidigare hade sommargästerna hyrt sina stugor av ortsborna, nu ville de köpa en tomt och bygga eget. De viftade med hundralappar och kanske mer och skärgårdsborna sålde. Först stränder och sjöutsikter. Nykomlingarnas hus var till en början bara sommarberedda men de vinterbonades snart.

Ung vid krigsutbrottet 1939-40 infördes krav på byggnadslov för alla

nybyggen. Myndigheterna började snart kanalisera byggönskemålen och så skapades tomtområdet. naturligtvis på gott och ont. Lösningarna var många men gemensamt var att man nu inte fick sjötomter längre. Stränderna skulle reserveras för tomtområdets gemensamma behov. Man hade oftast gemensamma brygganläggningar och båtupptagningsplatser, man hade interna vägar i stället för den gamla stigen, man ordnade borrhälsbrunnar.

Skärgårdsbon tittade ibland med undran och skepsis på allt det nya, men han såg också allt nytt som sommarfolket kunde kosta på sig, och när skärgårdsbon renoverade sin gamla stuga så ville han också ha moderniteterna.

Stuga ja, när sjöfarten stod i sitt flor i det sena 1800-talet med timmerfrakter till Danmark, Tyskland och Holland, då flöt kontanterna in och då byggdes det många s.k. skepparvillor. Det var oftast tvåvåningshus med kakelugnar och järnspis och huggen stengrund. Kanske timmerstomme under panelen men mycket och grov plank.

Nu på 1950- 60-talen moderniserades de här husen. De fick elström, vatten och avlopp, elspisar, kyl och frys och ofta isolerades de om. Det här gav naturligtvis en del arbetstillfällen, men mycket gjorde ägarna själva. Skärgårdsbor har i alla tider varit mångsysslare.

Vad som hänt under senare år är att jordbruket avvecklats, korna råmar inte längre i hagarna. Ja hagarna finns snart inte heller. De ha slyat igen. Lador och lagårdar står ännu väntande på den dag då taken störtar in under trycket av vinterns snö. Sedan går det fort. Om tjugio år kommer man bara att hitta grundstenarna.

De små åkerlapparna och vretarna som människor slitit upp med svett och möda skall tas över av sälgsnår och vildros.

Det värsta är att kontinuiteten bryts. Smånamn på skogsdungar och vikar som funnits i hundratal år, glöms plötsligt bort, när de nya sommargästerna kommer och tar över. De har åtminstone till en början bara intresse för den egna tomten. Mera orkar de inte med. Och när de sedan börjar intressera sig för omvärlden är det för sent. Åtminstone 1000 års bebyggelsehistoria har återgått till historien för att inte säga Glömskans värld.

En hemsk händelse på Ålandet.

Birger Ahlrén

Sommaren 1798 pågick i Köpmanholm kartläggningsarbeten för stor-skifte av Yxlö och Kolsviks byar. I Furusund var bränneriet igång för avbränning av de årligen tillåtna 4.000 tunnorna spannmål. Platschef var den myndige Inspektoren Axel Holmström. Han hade fått litet extra besvär nu, då uppmättnings- och inventeringsarbetena påbörjats för de värderingshandlingar som skulle föreligga vid förestående syn av "Herrar Committerade över Allmänna Spannmålsmagasins inrättande i riket."

Det var Presidenten Carl Eric Lagerheim som givit Byggmästaren Anton Pousette, Kopparslagare Gabriel Sundqvist och Murmästare Wilhelm Roman i uppdrag att upprätta en värderingshandling för Bränneriet. Den kom senare, den 29 september, att redovisas som "Wärdering öfver Furusunds Krono Bränneri, Åbyggnader med dess tillhörigheter", och slutade på 18.154 Riksdaler Specie. Det var således mer än vanligt av rörelse på båda sidor om "Furusundshålet". Det märktes inte minst på Krogen på Furusund, där det var mer "utombys" folk än vanligt.

Måndagskvällen den 11 juni var ett ovanligt samtalsämne i allas mun. Där satt Brännmästaren Lundqvist och underhöll Byggmästare Pousette och Murmästaren från Norrtälje med spekulationer kring en främmande karl, som ditförd till Holmström uppträtt mycket besynnerligt.

I sorlet hördes också magasinsdrängen Henric Petterssons röst där han satt med några andra drängar och sjömän och berättade om händelsen i magasinet. Där hade på eftermiddagen en snyggt klädd karl blivit införd av Eric och torparen Jansson från Ålandet. Han pratade och påstod att finndrängarna skulle känna igen honom, hur de än nekade därtill. Pettersson själv hade inte kunnat låta bli att ironiskt fråga varifrån han fått de fina läderskorna och de granna blå strumporna. På det svarade han, att båtsmännen hemma hos honom gjorde sådana och att strumporna hade han köpt i Åbo. "Men f-a-a-n trodde honom" skrattade Pettersson. Han hade säkert rymt från något regemente och hade något "skumt" i påsen". Inspektoren hade skickat iväg dem till Fjärsmän i Västanvik, vilket han säkert gjorde rätt i, vidhöll Pettersson. Han visste då inte, vad som senare skulle ske, men som framgår av Tingsprotokollet den 22 juni 1798.

..... Meddelade Länsmannen Fendriken Ädle Herr Rutger Hult att han till Tinget låtit inkalla Bemälte Erik Ersson och Inspektoren vid Furusund Herr Axel Holmström med anhållan att de för Uppllysning om rätta förhållandet skulle få avgiva berättelse härom.

Erik Ersson berättade att han sedan hösten 1797 tjänat lotsdräng i Oxhalsö men varit ute i sin moders stuga på Ålandet för att rusta en sjöbod. Måndagen den 11 juni kom då en okänd karl in i stugan. Han hälsade ödmjukt och Eric bjöd honom gå fram och sätta sig.

Mannen var klädd i ljusgrå klädesjacka av vallman (vadmal), bruna byxor, mörkblå ullstrumpor samt vaxläderskor. Karlen talade om att han varit i sjönöd, när en skuta med fem personer förlist ute vid "Söderharns Båken" i stora havet. Han var hungrig, då han inte ätit på flera dagar.

Han fick då mat av Eriks moder. Under det att han åt frågade Erik var han lämnat båten han kommit med dit till Ålandet. "På andra sidan intill vattugården", svarade mannen. När Erik kom dit för att se på den, fann han, att det inte kunde vara någon finnbåt, utan att den var av Roslagstyp. Han gick då över till sin granne, torparen Jan Jansson. Han berättade om den främmande mannens ankomst och bad Jan följa med, och utröna vad denne ville, eller hade att säga. Det gjorde Jan, och när de kom tillbaka till Erssons stuga, hade mannen ätit, och Jan Jansson frågade karlen varifrån han kommit och fick samma svar, som Erik fått tidigare.

De bad karlen visa pass eller prästbevis. De fick ett prästbevis, som ingen av dem kunde läsa. De föreslog därför att karlen skulle följa med dem till Furusund ca 12 mil från Ålandet. Det hade karlen ingenting emot, då han sade sig ej ha gjort något ont. De tog Erssons fembordsbåt, en skötbåt och begav sig till Inspector Holmström på Furusund.

Vid ankomsten till Furusund var Inspektoren på bryggan, och de framförde sitt ärende. Inspector Holmström begärde att få se mannens pass. Han fick prästbeviset och läste högt så att både Eric och Jan Jansson hörde innehållet.

Erik märkte att karlen under uppläsningen darrade på benen. "Var har han tagit det här?" Holmström frågade mannen. "Kanske han gjort det själv?" - "Jag har fått det av min präst", svarade karlen. "Kanske finns det några drängar från Finland, som kan igenkänna mig?" -

Holmström lät dem då föra mannen till Bränneriet. Då de sedan återkom utan att någon känt igen honom, rådde Holmström dem, att föra honom till Fjärdingsman Persson i Västankvik.

När de kommit ut ett stycke på den s.k. Furusundsfjärden hade karlen frågat om han kunde få ligga hos Eric den följande natten. Eric hade svarat att om det blev så sent, att de ej skulle hinna till Fjärsman, skulle väl detta gå för sig.

Straxt därefter såg Eric hur karlen steg upp på det bräde som de brukar sitta på när de ror, och hur han hade en yxa i handen. Den hade legat i båten och tillhörde Eric.

Häpen såg han Eric, hur karlen så mycket han förmådde högg Jan Jansson, som satt på roderbrädet, mitt i huvudet. Eric sprang då genast fram, men karlen hade höjt yxan igen. Nu vände han sig och gav Eric ett hugg på högra sidan av huvudet. Förskräckt fattade då Eric karlen i bröstet och ropte: "Djävulen anfäkte Dig karl, så Du bär Dig åt!" Därefter lyckades han få ikull honom i båten så att karlen hade axlar, huvud och armen utombords. Men tyvärr hade mannen yxan kvar i handen och Eric fick ta emot flera hugg innan han fick yxan ur motståndarens hand. Karlen krånglade sig loss och när de stod i båten grep mannen Eric om halsen. När Eric med stort besvär gjort sig fri fattade karlen hans löst knutna halsduk. För att ej bli strypt bet Eric honom i handen så att han släppte taget i halsduken.

Eric lyckades än en gång få omkull karlen och pressa ned honom med överkroppen utombords som förra gången, men nu fick mannen tag i repet varmed masten var fastbunden i båten. (Ett vant?) Med fötterna mot ena roderpiennen försökte han hålla sig kvar. Eric Ersson var blottställd på all möjlig hjälp till sitt försvar och såg sig icke säker för sitt liv. Detta allrahelst som karlen hade en stor täljkniv.

I denna svåra belägenhet, utan hjälp i sikte, och naturligtvis både rädd och upphetsad, grep Eric under karlens ben med armen och lyfte honom överbord. Vrok borde det ha hetat på skärgårdsmål. Men karlen ville inte släppa masttåget förrän Eric fattat en bräda och slagit honom i huvudet.

Eric Ersson grep sedan rodet, vände båten ifrån karlen och skulle hissa seglet som fallit ned. Då upptäckte han att karlen låg alldeles intill båten och försökte komma upp igen. Eric tog då skötflöten (torde här vara = skötklubba) och stötte till honom så att han föll tillbaka i vattnet och sedermera icke vidare varit synlig.

När Eric kom närmare Ålandet märkte han att Jan Jansson, som han trott vara död, rörde sin hand. Han ropade till Jan med dessa ord: "Kan Du någonting?" En eller två gånger hade Jan Jansson svarat: "Ja."

När Eric kommit i land tog han sin ena strumpa och band om sitt mycket blodiga huvud, varefter han begav sig upp till stugan. Modern och flera hemmavarande blev mycket förskräckta över Erics förfärliga utseende.

När Eric fått sitt huvud bättre förbundet hade han tagit sin 14-åriga bror Peter med sig tillbaka till båten samt ånyo frågat Jan Jansson

om han orkade tala. Jan hade då sakta svarat: "Hjälp mig upp", vilket de gjort. När de kommit till Janssons brygga hade Eric gått efter en bår varpå han och hans moder burit upp Jan Jansson.

Sedan denna Eric Erssons berättelse blivit uppläst lät tingsrätten Inspector Holmström förekomma, och som berättade:

Ovanberörde dag eller den 11 juni kommo den numera med döden avgångne Jan Jansson och förbemälte Eric Ersson seglande till Furusund. De förde med sig en okänd karl, och Jan Jansson hade sagt till denne att taga fram sitt pass. Karlen förmälte sig icke äga annat pass än ett prästbesked, som han lämnade fram. Inspektoren inhämtade av detta att mannen hette Anders Jacobsson, och var från Norsjö socken i Finland. Att han var bondson och i berörde socken begått Herrens Heliga Nattvard, samt att beskedet var utgivet av en präst med namnet A??rius. Personen hade förefallit Inspektoren misstänkt helst som beskedet var utfärdat "1797, den 23 maj" och under prästens namn stod Kyrkoherden i stället för det vanliga Kyrkoherde. Ett "n" var tillagt.

På Inspektorens fråga varifrån han kom hade karlen svarat: "Från Finland. Han hade anlänt med en skuta som spruckit och kommit i marvatten. Anders Jacobsson skulle då ha tagit jollen och därmed hulpt sig till Ålandet.

Då karlen förstod att man misstänkte honom, hade han frågat om det inte fanns några finndrängar som kunde känna igen honom.

Inspektoren hade då anmodat Jan Jansson och Eric Ersson att följa honom neder till Bränneriet. Ingen av drängarna hade känt igen honom. Jan och Eric hade brivit villrådiga och frågat vad de skulle göra av karlen, och Inspektoren föreslog att de skulleföra honom till Fjärdingsman Anders Persson i Västankvik. Mannen hade då sport Inspektoren om denne hade något arbete han kunde vara honom behjälplig med. Därtill hade Inspektoren tackat nej, då han ansett Anders Jacobsson misstänkt och sagt att han vore en landsstrykare, och att de vaxläderskor han brukade tydligt utvisade att han olovligen begivit sig från något regemente. På fråga tillkännagav Holmström att Anders Jacobsson varit undersätts~~ig~~ till växten med tunnlagt ansikte och rödaktigt hår, samt iklädd grå kläder eller vallmansjacka, bruna byxor, blå strumpor samt vaxläderskor med becksömsrand och en liten svart rund hatt på huvudet.

Ytterligare tillspord förmälte Holmqvist att den båt ~~med~~ vilken karlen kommit till Ålandet varit stulen ifrån Ljusterö. Efterfrågan om samma båt hade nämligen därifrån skett vid Furusund.

Häruppå företedde Fendriken Huldt ett av Fältskären Knape så lydande syningsattest:

" Den 14 trejus var jag på Ålandet och undersökte torparen Jan Jansson som olyckligt blivit huggen. Vilket hugg alldeles kluvit huvudskålen mitt itu, att hjärnan stod tvenne fingrar över huvudskålen så brett som yxan gått ned, men ej mer än ett hugg. Han var utan all sansning och känsla och helblå uti ansiktet."

Som härmed på begäran attesteras

Sollarö den 18 juni 1798

Johan C Knape

Häruppå företeddes en av Provincial Medicus Doctor Björk gjord undersökning med följande intyg.

" Erik Ersson från Ålandet har för undertecknad behörigen blivit synt i anledning av de sår bemälte Erik Ersson medelst en yxa skall bekommit av en gynnare och funnit dem av följande beskaffenhet:

På huvudet befanns fyra stycken huggna sår, det första över näsan nära fogningen av Pann- och Näsbenen (Symphnis OS Nasi). Det andra och tredje högre upp på pannan i ett parallellt förhållande mot ögonbrynen. Det fjärde på högra sidan av huvudet över högra sidobenet (Os Bregmatis) allesammans av ungefär en halv fingers längd. Vilka sår ej allenast i anseende till djupet gått igenom de yttre integumenterna av huvudskålen utan även skadat underliggande ben, emedan benskärvor både voro synliga samt kunde med hand kännas. Dessa sår tycks vara tillfogade av en yxa vars egg varit något kullrig. Ävensom sårets Direction utvisa att den sårade ej fått dem i en stående ställning. Sanningen härav intygas uppå min avlagda Embets Ed så sant mig Gud hjälpe till liv och själ."

Den 20 juni 1798

Svante Björklund

Efter uppläsandet härav, och sedan Erik Ersson åberopat vad han förut anfört, anförde Herr Fendriken Huldt det han icke kunde i anseende till den trängande nöd varuti vid omförmälte tillfälle Erik Ersson befunnit sig i. Å honom yrka något ansvar, utan han ställte målet i övrigt till Tingsrättens prövande.

Och som något vidare nu ej stod att, om detta måls beskaffenhet, tillägga, lämnades Herr Fendriken Huldt och Erik Ersson avtråde, och efter det de åter blivit förekallade avsades detta.

Utslag .

Alldenstund av den i detta mål hållna Ransakning det finnes, att sedan Torparen Jan Jansson på Ålandet och drängen Erik Ersson ifrån Oxhalsö, efter det den okände Finska karlen Anders Jacobsson kommit hem till Erik Erssons moder. Varit honom till Furusund följaktliga.. ... (Här följer en upprepning av ovan framförts och återgives ej.) ... Prövar wid slik beskaffenhet, Skeppslags Tingsrätten i förmåga av 25 Cap, 1 § samt 26 Cap. 4 § Missgärningsbalken skäligt att för detta med den okända Finska Anders Jacobsson till eget livs bärgande. Då Erik Ersson efter allt åseende, när dätill kommer att Anders Jacobsson med en stor täljkniv jämväl varit försedd. Detsamma icke annorledes frälssa kunde, i högsta nöd tagne beslut att honom ifrån båten skilja och i sjön utkasta. Ovanbemälte då redan illa sargade Erik Ersson ifrån allt ansvar i detta mål att befria. Dock varder detta utslag till följe av 25 Cap. 5 § Rättegångsbalken Kung.Maj:ts och Rikets Högloflige Svea Hovrätts Högt upplysta omprövande i djupaste ödmjukhet underställt.

Åhr och dagar som föreskrevne står

På Skeppsslags Ting Rättens vägnar.

C Z Backman

Den mördade Torparen Jan Jansson fick ett synnerligen gott eftermäle av Prästen Per Väström i Rådmansö. Han var född 1739, och hans hustru Anna Pehrs Dotter 1757. Hon var således 15 år ybgre än maken Jan. De hade en dotter Anna f. 1783, 18/11. Hon gifte sig med Bonden Erik Ersson Holm och flyttade till Vidinge 1800. Modern, änkan Anna Pehrs Dotter gifte om sig med Bonden Pehr Jansson och flyttade till Vidinge 1802. Ättlingar efter de båda familjerna finns idag inom Blidö socken.

Den kämpande och överlevande Lotsdrängen Erik Ersson gifte sig på Ålandet 1802 med Anna Andersdotter från Yxlan. Han blev strandfogde på Köpmanholm, men bodde kvar på Ålandet till hösten 1808, då han flyttade till Köpmanholm. Han kom dit när Rödsotsepidemin började härja som värst. Den 17 jan 1809 förlorade han sin hustru, och den 16 febr sin moder i den för Köpmanholm så förödande epidemin*.

Omgift 1810 med Catharina Andersdr. från Vätö f 1781, bodde han i Köpmanholm till sin död 1831.

Sonen Erik Ersson Österman f 1803 blev mästerlots och den förste med namnet Österman i den senare välkända Köpmanholm / Gräskö- släkten.

Några år efter det att Erik Erssons familj lämnat Ålandet upphörde den fasta bosättningen på ön

* Rödsotsepidemin hade troligen sitt ursprung från Skärgårdsflottan som i febr 1809 återkom från Finland med större delen av manskapet smittat. Vid en åra avsedd för tre man satt en. De övriga var döda eller döende enligt ett samtida vittne. Många av lantvärnsmännen begravdes i massgravar på Furusund.

Kudoxa och Rödlöga åboer överklagar utmätningsbeslut.

Birger Ahlrén

Företrädde för rätten från Kudoxa: Erik Olofsson, Mats Gustafsson
Erik och Olof Andersson

Rödlöga: Gustaf Ersson, Olof Andersson
Mats Olofsson

Eftersom Kungl. Majt:s och Riksens Högloflige Kronokollegium skall ha anmodat Konungens Befallningshavande att infordra kvarstående Jordeboksränta för åren 1757, 1758 och 1759 anföres:

att de såsom åboer på kronohemman i Kudoxa och Rödlöga endast är beskattade med Skältransränta.

att Kronobefallningsmannen Wälbetrodde Anders Sedell i anledning av erhållna order till verkställande härav redan fogat anstalter till utmätning av dessa kronorestantier. Då de emellertid ej hava annan egendom än de sjöredskap som används vid skälfisket - deras enda näringsfång - kommer de att sättas ur stånd att hädanefter kunna förestå sina hemman.

att de voro sinnade att å högvederbörlig ort göra ansökan om eftergift på de angivna kronoutskylderna och tillika att vinna förmedling å sina hemman.

De begärde därför att Rätten ville lämna dem bevis på att skälfisket nu för tiden var ganska ringa emot tidigare år. Vartill kom att då deras ränta ålades voro de ensamma att bedriva fisket medan nu deras omiggande grannar vid Öarna med 24 båtlag fiskar, och således gör dem skada och förfång. Som det nu är kunde de under senare år ej få in mer än en allrahögst två tunnor skältran om året. Men de blev skattelagda för 4 till 5 tunnor årligen. Därför måste de med penningar erlægga skillnaden och betala efter markegångstaxan, som blivit förhöjd. Detta blir för dem som har sina hemman på stenklipporna utan åkerbruk och äng oriktigt i förhållande till dem med lika mantal i skärgården boende, men som förutom torftigt saltsjöfiske, tillräcklig skog och betesmark och ofta äga 6 å 8 tunnor årligt utsäde.

En del av Nämnden liksom närvarande allmoge intygade att en stor del av Kudoxa och Rödlöga grannar vid havsbandet, ehuru de icke vore med tranränta skattebelagda, liksom de idkade skälfiske varav Kudoxa och Rödlöga åboer de senaste åren blivit lidande, och då dessa icke ägde det ringaste näringsfång varmed de sig kunde försörja. De hade ju ej möjlighet att uppodla åker, varför de tillika för båtar vid skälfisket

som till vedbrand nödgas att köpa långväga ifrån både virke och skog. Ävensom de också i brist på äng och betesmark av det omkring deras skär och öar växande sjöfodret eller vass utblandad med mossor som de sammanskrapa från bergen med svårigheter kunna underhålla sina 2^{ne} boskaps kreatur.

Kronobefallningsmannen Sedell gav på tillfrågan jämväl vid handen att sedan dessa byamän de senare åren icke mäktat i natura fullgöra dem ålagd skälränta, utan det de måste fylla bristen med penningar efter markegångstaxan, och eftersom markegångstaxan varit ganska hög, så hade räntan å deras mantal icke sällan utgjort 5 - 600 daler kopparmynt om året, samtidigt som mantalen uppe i landet, vilka ägt försvärliga förmåner av åker och äng, skog och betesmark och till eget behov nödtorftigt fiske icke betalt mer än 2 - 300 daler kopparmynt. Varför ^{utom} Kudoxa och Rödlöga åboer till båtsmanshåll blivit indelta lika som de fördelaktigare hemmanen. Även den svårigheten har nått dem, att de icke kunnat förskaffa sig eller tillåtas vid sina åboende hemman ha mer tjänstefolk än Kongl. Förordningarna föreskriva. Detta innebär att de som på havet färdas icke med så ringa hjälp med fördel kan idka fisket.

Alltså blev detta genom utdrag av protokollet till bevis meddelat de berörde byamännen.

*

Resultatet blev så småningom att Konungen och kronan bl.a. överlät deras kronohemman, och de blev självägande "bönder" eller rättare sagt hemmansägare

Anm.: 1 tunna sältran mätte ungefär 125 liter.

Klagomål från utskärsborna på Kudoxa och Rödlöga

Birger Ahlrén

Höstetinget 1760

Blidö och Rådmansö allmoge med begäran om bättre platser för inbetalning av kronoutskylder,

Företrädde i Rätten från Kudoxa: Erik Olsson, Mats Gustafsson

Erik och Olof Andersson

Rödlöga: Gustaf Ersson, Olof Andersson

Mats Olofsson

Allmoge från Rådmansö Capellförsamling

Framhölls att de som är boende långt ut på öarna och hava över fyra till fem mil att resa till tingsplatserna för att betala utskylderna till Kronan, och som vintertid och vårtid varken kan utnyttja båtarna eller utan livsfara kan färdas över isarna, medför nuvarande förhållanden mycken besvärslighet. Då uppbördsstämmorna förr i tiden hållits såväl redan i skärgården vid Furusund och Rådmansö Capell, som uppe i socknen anhöllo de nu att Rätten härutinnan antingen ville skaffa dem någon ändring så att stämman hålles vid Furusund och Rådmansö Capell, eller också lämnar dem bevis över deras skäligen anledning och fog till en sådan ansökan, samt att uppbördsstämmor tillförne hållits på angivna platser, som även erbjudit Kronobefallningsmannen någorlunda bekvämlighet. Emot att en stor del av allmogen nu ställes med besvärliga resor och lidande, kunna de till stämmorna denna tid på året ställa i utsikt att verkställa uppbördsmedlens införskaffande, så att de efter turordning ansvarar för detta.

Kronobefallningsmannen Wälbetrodde Anders Sedell, som härvid var närvarande, utlät sig. Det han icke förmodat sådana klagomål av berörde byamän, vilka han av medlidande för deras obekvämliga väg från öarna dels tillåtit att vid de stämmor om året som hölls vid otjänlig tid de ej behöva infinna sig, dels och lämnat dem frihet att vid dylika tillfällen avleverera kronoutskylderna hos honom vid hans boställe. Även om hans företrädare visade godtycklighet i det fallet kunde det ej läggas honom (Sedell) den skyldigheten att på andra platser i församlingen utlysa kronostämmor dit han måste färdas över stora segelleden.

Enligt Kungl. Förordningen var han allenast ålagd att å ett ställe uti varje pastorat sammankalla sockenborna för utlagornas avlevererande. Varför, om han blev anbefalld att hålla stämmor på så avlägsna orter att han måste färdas över segelleden och större vatten antingen på svaga isar eller stormande sjögång med kronans medel - han som ofta dessutom hotades med livsfara - icke kunde stå i det ansvar för upp-

börden som ålåg honom i ämbetet. Kronobefallningsmannen kunde icke underlåta att framföra detta även om han ansåg att detta icke hörde till Rätten att upptaga. Och ehuru väl Rätten med denna såsom hit ej hörande ansökning sig icke kan befatta. Likväl och emedan såväl Nämnden som en del av närvarande allmoge intygade att många år tillbaka stämman för kronomedlens uppbärande hållits dels i Furusund, dels vid Rådmansö Capell. Da det jämväl besannades av byamännen och allmogen föregivande de långa, besvärliga och livsfarliga resorna stämmorna blivit hållna vid Bergshamra, Räfsund och Norrtälje kunde Rätten ej undgå att genom utdrag av protokollet till bevis meddela detta och måtte allmogen i Blidö och Rådmansö Capell med en sådan ansökan å vederbörlig ort sig anmäla om de sig så befogade finna.

Om tomtar, vittror, poken, råden och annat skrämt.

Bosse Wiklund

Julen är just slut, och jultomten har gått och gömt sig för ett år igen. I sin röda dräkt och dito luva är han ju en kontamination mellan St Nicolaus (Santa Claus) och vår gamla gårdstomte.

Jag skall börja med gårdstomten. Om vi glömmer alla rysliga bjärta gånger och låter honom bli grå i klädedräkten, så står han där i stickad mössa, kolt och knäbyxor, de sista kanske i skinn annars i vadmal. Vidare stickade strumpor och träskor eller läderskor med spänne. Han är helt enkelt klädd som bönderna var i forna tider från vikingatid och med en del variationer fram till 1500-talet och kanske senare.

Det finns många folksagor om gårdstomten. Hur han hjälper den flitige och drar strån och ax till lağan, men också bestraffar den late. Han är nyfiken på gårdens innevånare, och smyger gärna fram till fönstren för att titta, precis som i Viktor Rydbergs kända dikt. Han har god hand med djur, och vid fara slår han larm. Vem är han då? För att förstå det måste vi gå tillbaka till Heden tid. Då ägde man som bonde aldrig sin gård, man var bara en förvaltare, som lämnade ett arv vidare till barn och barnbarn. Det var släkten, ätten som ägde marken. Man kunde aldrig sälja eller skänka bort jord, bara utöka den odlade arealen genom att bryta sten, svedja i snårskogen eller dika ut kärr och våtmarker. Tomten är den förste bonden på platsen, han som bröt den första tegen och byggde det första boningshuset och den första lagården. Han finns kvar på platsen för sitt livsverk och kontrollerar hur de efterföljande sköter sig. Ser man honom så, så stämmer alla sagornas berättelser.

När kyrkan kom till Norden under 1000-talets Missionstid så måste den här ägareregeln brytas för att kyrkan skulle kunna resa sina stavkyrkor och kloster på egen mark. Och utan rikliga skänker till den Katolska kyrkan fick man ingen avlat för sina synder och bara Helvetets eld återstod.

Det här gick tomtens ära för när och han blev rent ut förbannad. Kyrkan skyndade sig att stämpla honom som illasinnad, och att tro på tomten var att tro på Djävulen. Men tomten fortsatte att leva, bara litet djupare in i folksjälen.

Seden att sätta ut fingröt (ej risgryngröt) på julaftonen är säkert lika gammal.

En annan sed var att leka i julhalmen. Man tog ur sänghalmen och strö-

de över golvet i stugan. Sängen bäddades fin och fick stå tom på julnatten medan barn och ungdomar som lekt sig trötta i golvhalmen somnat där och även "galfolket" så småningom så småningom sökte sig en vrå där de kunde sova på golvet.

Vad var nu det här. Jo, på julnatten återkom alla de döda från forna generationer och de skulle få sova i de bästa sängarna, men inte så länge, för redan vid 12-slaget på julnatten hade vissa synska människor sett de döda hålla sin egen julmässa i kyrkan. Men ve den som blev upptäckt då. Han straffades av de döda med svagsinnet i lindrigaste fall. Andra fick slaget direkt.

I skogen levde trollen och de ställde till mycken förtret för människorna. Särskilt pigga tycktes de vara på att byta små odöpta barn mot sina egna ungar. Undra på sedan att en del barn var rent onöjliga och fick heta "bortbytingar"! Trollen kunde du också möte en höstkäll i skogen. Då såg man den nest som lysande ljus långt bortom stallyktans ljuskrets. Ibland kunde man höra deras förfärande skrin bort i skogen. Tjuvaktiga var de också. Försvann det inte både silverkedar och ett handkläde i fjel från självaste nämndemansmora, och hittade inte Carl Axel sina sälskinnsstövlar som försvann för 6 år sedan, och var de inte helt utslitna vid återfånet.

Litet besläktade med trollen var puken eller trollharen. Trollharen var en liten elak rackare, som brukade tjuvmjölka korna så att juvren blev skrupna och tomma på de bästa mjölkossorna. Han var framför allt verksam när de gick ute på skogsbete, fast ibland kunde han skifta gestalt och bli en zigenerske eller stavkärring.

Så fanns det också avundsjuka människor som nyttjade puken. Man gjorde en kropp av halm, gärna med en liten tygbit från något klädesplagg som tillhörde någon i den gård som skulle drabbas. Så smög man fram med halmpuken under kolten och sökte sig till antagonistens lagård. Där kastade man in den. Och si, genast slutade korna att mjölka.

För den som drabbades av halmpuken gällde det att se efter vem som kastade in den. Och hämnas. Om det fanns vittnen hände det att den skyldige drogs inför rätta, anklagad för att ha bedrivit trolldom. Det var dödsstraff på sådant.

Puken eller trollharen ansågs ibland vara en förklädnad för Djävulen själv. Om Djävulen skall jag be att få återkomma.

Vittrorna bodde under jorden. Man fick inte nämna dem vid namn för att inte reta dem, och man fick vara försiktig i umgänget med den. De bodde gärna på människornas tomter. Ännu i min barndom fick man inte sätta

kaffepannan direkt på marken, "för myrornas skull", fast egentli-

gen var det vittorna. Man fick inte hamra och skrika och stoja sent på kvällar och nätter, man fick inte pinka hur som helst ute på gården och ordna översvämning i vittornas skorsten.

Så var det då Råden. Vi känner till skogsrået och sjörået för att inte tala om skeppsrået som huserade i de gamla skutorna och som drog så många sjömän i fördärvet. Skogsrået eller skogsfrun beskrivs olika i skilda delar av vårt land. Ibland är hon en underbart fager kvinna framifrån, men ihålig som en rutten stock bakifrån. Hon kan uppträda i många skepnader, t.o.m. som djur ibland. Den där extra kon som in bland betesdjuren kunde var skogsfrun själv, som sökte locka bort de andra djuren. Vanligast var det dock ett av hennes egna djur.

Men skogsfrun kunde också vara snäll. Kolarna i forna tider sökte alltid hålla sig väl med skogsfrun. Då varnade hon när milan började brinna med öppen eld.

Här i skärgården var skogsrået en sällsynt företeelse. Här var det i stället sjörået som härskade. Dimmiga dagar när misten från havet smög upp i vikarna då kom sjöråets kor med och blandade sig gärna med böndernas djur. Och de ville också locka bort gårdens djur ofta ned i djupet. Men det fanns bot. Om bonden var varsk och vred mössan bak- och-fram, så såg inte råden eller sjörået honom. Och om han sedan läste Fader Vår fram-och baklänges så bands sjökorna och blev kvar. Sjøråets kor var eftertraktade för de gav mycken och fet mjölk.

Sjørået brukade annars locka fiskare på grund och sedandra ned dem under vattnet till Sjökonungens slott. I det avseendet var Sjørået Sjöjungfruns like. När människor plötsligt försvann på sjön så var sjörået ofta inblandat. Så hände det någon gång att den försvunne återkom efter flera år och ändå inte kunde redogöra för var han hade varit. Då stod det klart. Sjørået var den skyldiga.

Men det hände också att vanliga fattiga fiskare fick upp sjörået i nätbragderna, fast hon då oftast hade förvandlat sig till en fisk eller säl och sedan tröttnat på leken och somnat och av slarv fastnat i nätet. Då tiggde och bad hon fiskaren för sitt liv, och var han en klok karl så släppte han henne i sjön igen. Han kunde sedan räkna med att alltid få god fångst i sina nät och skötar.

Så var det då Djävulen själv. När Kristendomen tog över här i landet så utmålade präster och munkar de hedniska gudarna och främst då Oden som Djävulen själv. Även Näcken kom med på ett hörn. Näcken = Nicken = eng The Nick (djävulen). Hedendomen fanns hela tiden kvar strax under ytan. Den rådde inte Kyrkan på. Själva ordet Jul är ett hedniskt ord för fest. I januari månad har vi Distingsmarknaden i Uppsala än i dag.

Det är Disa Tingsmarknad. Disa står för Vanadis, och vanerna var jämte asarna den främsta gudasläkten.

Ännu på 1600-talet påtalar ärkebiskopen i Uppsala oskicket man hade i Karlskyrka (nuv Söderby-Karl) där man runt Sankte Karlungs helgonben och hans avbild runt åkrarna för att få god skörd. Det var rena Frökulten. Seden att elda vid Valborg är en förskjuten midvintereld, tänd för att hjälpa solen genom Midvinterståndet och tillbaka till våren och sommaren.

Midsonnarstången är en ren phallossymbol, som också lär ha sitt ursprung i Frökulten.

Fråga är om seden att "rida maj i by" är så oskyldig som den låter. Kampen mellan Majgreven och Kung Bore kan vara en symbolik för kampen mellan det goda, Majgreven (= den kristna kyrkan) och det onda, Kung Bore (= hedendomen).

De stora fiskena efter mört på våren, senare lekgäddan och på hösten efter sik har som fester också ett hedniskt ursprung. Efter en lång, svältig vinter kom fisk och fåggel i massor till människans hjälp, och inför vintern fick vi i november sikfisket som möjliggjorde överlevnaden under vintern (tillsammans med saltströmmingen). Så tokig var aldrig en skärbo, att han inte förstod att det var en gudomlig hand som styrde mattillgången. Nu var det Vår Herre själv, men i hedna tider var det andra gudar, främst Frö. Frökulten var djupt rotad i Östra Uppland och Roslagen. Ortnamnet Frötuna minner ännu därom.

Men det gick inte alltid väl, och då skylldes man lätt på Fan själv. Fast oftast kallade man honom vid "noanamn", Hin Håle (den Hårde) eller Gammel-Jerker.

Ibland ledde Satans upptåg till att de som bodde på en gård aldrig fick någon ro, och då hände det att man tillkallade en präst för att få bukt med eländet (exorgism). År 1729 fördrev en anonym präst spöken ur Båtsman Snells torp i Rösa i Husby-Lyhundra. Berättelsen tecknades ned av Ericus Elfstadius och utgavs i tryck i många upplagor. Elfstadius var 1735 - 55 komminister på Ljusterö och sedan 1755 - 59 kyrkoherde i Riala. Jag har denna vilda berättelse i två tryck, ett från 1769 från Peter Hesselberg i Stockholm, och ett skillingtryckliknande från 1824, tryckt hos J Hörberg.

Under häxprecessernas dagar var det vanligt att tillvita folk samröre med Djävulen och Djävulen Oden. Så ock i våra trakter.

Allt som inte var naturligt att kunna göra, det hade man nog lärt sig efter att ha förpantat själen till Den Onde.

En flicka som kunde sinna anklagades genast för att ha varit i Horn-Pers tjänst, och om en spelman visade sig särskilt skicklig så bara

måste Fan ha ett finger med i spelet. Många kunde svära på att de sett en hund sitta under spelmannens stol. Och den hunden var ingen annan än den underjordiske.

Hur många historier fanns det inte förr om t.ex. smeden som lovade att fan skulle få hans själ att hämta om han inte kunde visa sig skickligare än sin lärofader i underjorden. Smeden blev skicklig i detta livet och framgångsrik och rik, men en dag kom Han med bockfoten för att driva in sitt krav. Smeden tog en krokig järntråd och smide den spikrak, men när Djävulen skulle göra samma sak räckte smeden honom ett krulligt skäggstrå, och Horn-Per gick bet på uppgiften. Medan smeden fick behålla sin själ, for den Onde med ett skri upp genom skorstenen och bort.

Ungefär så här är temat i de flesta berättelserna av denna typ.

Så till en annan sak. Vid ett bröllop i Blidö kyrka i början av 1860-talet så skulle hela brudföljet med prästen i spetsen fara till bröllopsgården som låg på Svartlöga. Man åkte häst och vagn till Österbåts och seglade sedan över till hemön. Brudtåget ställde upp sig vid bryggan i Svartlögas hamn. I spetsen gick prästen och slog ihop ett par kastrullock för att markera takten, när spelmännen spelade en brudmarsch. Jag vet inte hur medveten prästen var, men av gammalt var detta ett sätt att skrämma bort oknytt, som ville följa med brudparet och gästerna in i stugan. Och följderna av det hade blivit oöver-skådliga.

På det här sättet fanns både Vår Herre och Djävulen påtagligt nära människorna i förfäders tid och sinnevärld. Se bara på gamla kyrkmålningar. Djävulens närvaro kände man ofta på svaveldoften, som kunde ligga kvar efter hans "hyss".

När husbocken knäppte i timmerväggen var det "Dödsuret", som tickade, när ugglan skrek varslade det om död, för att ta några exempel.

Om ett odöpt barn dog fick det inte ligga på kyrkogården, och många föräldrar försökte i sin förtvivlan smuggla in det i Himmelriket genom att i lönn gräva ned det vid kyrkogårdsmuren. Allt för att det inte skulle bli en "myling", som sedan skulle gå igen och skrika i fasa för Helveteselden, och anklaga sin stackars moder. Ofta var detta barn som fötts i lönn av en ensam moder, och kanske hade det mördats för att dölja skammen.

Men nu är det dags att återvända till vår egen upplysta tid igen. Men ta i trä så att intet händer nu när vi utmanat de underjordiska, och gå inte under någon stega! Osvuret är bäst!

Om huskurer, skrömt och oknytt.

Bosse Wiklund

Om vi råkar illa ut idag eller blir sjuka, så ringer vi efter distrikts-sköterskan eller också så kommer det en helikopter och hämtar oss till lämpligt sjukhus.

I gångna tider var det litet mer komplicerat. För så en hundra till ett hundrafemtio år sedan så fanns det en läkare i Norrtälje, men det var den närmaste hjälpen, och med den tidens transportmedel var det för det mesta otänkbart. Därför frodades också huskurer och i svårare fall anlitade man gloka gubbar och gummor. Och de hade kraftiga medel till sitt förfogande.

"Dömansjord" från kyrkogården eller allra helst från en avrättningsplats var ett universalmedel för allt från "döfrossa" till tumörer.

Mot lunginflammation användes hästgödsel som lagt i patientens egen urin. Av den blandningen borde patienten svälja åtminstone ett knivblad varje dag.

Men allt var inte så här dramatiskt. Till Livets trivialiteter hörde tvivelsutan vårtor. Det fanns flera huskurer. Man kunde ta en fläksvål och gnida in vårtan ordentligt. Sedan skulle fläksvålen grävas ned på lämplig plats. När svålen ruttnat skulle vårtan vara borta. En komplikation var att om någon råkade gräva upp fläksvålen så drabbades han eller hon av de bortsatta vårtorna.

Andra kurer var att ta en beckad tråd och knyta runt vårtan. Man drog till litet då och då och till sist föll vårtan bort.

Ledbesvär förekom förr som nu i skärgården och ett osvikligt medel var att använda ett knarrträ. Det var en gren som skavt mot en annan gren så att barken försvunnit och själva träet kommit fram. Man tog av en bit av grenen på skavstället och band den vid armen eller benet så att den knarrande leden fixerades. Efter ett par veckor var skadan läkt. Det här är ju en uppföljning av den gamla grekisk - romersk - arabiska signaturläran med rötter i Antiken.

Direkt Fornnordisk är nästa kur Med Torsviggarna. De gamla trodde att när åskans gud Tor var ute och stred mot jättar och annat oknytt, så såg vi människor det som blixtnar på himlen. Men alla vet ju att blixten slår ned. Just vid sådana nedslag, där jorden var litet uppriven kunde det löna sig att gräva och leta. Hade man tur så hittade man en stenxyxa, en torsvigg. Man trodde att blixten omvandlades till just

en stenyxa vid nedslaget. Stenyxor hade en magisk kraft.

I den gamla Gudaläran så som den berättas i Eddan bl.a. får vi lära oss att Tors hammare Mjölner under bröllopsceremonierna lades i brudens knä som ett tecken på att brudtagningen fullförjdes och för att välsigna brudens fruktsamhet. Allt för att hålla släkten och släktet vid stånd. Alla stenyxor som hittades ute i markerna var naturligtvis arvtagare till Mjölner och hade samma egenskaper fast inte lika starka. Detta utnyttjades av de kloka gubbarna och gummorna. Den sjuke sökte upp undergöraren och mot betalning oftast i brännvin, så lästes det över sjukdomen samtidigt som stenyxan svängdes i stora cirklar runt den sjuka kroppsdel. Om kuren misslyckades så berodde det uteslutande på att den sjuka var klentrogen och inte litade på "makterna".

Här i Blidö har vi ett stenyxefund känt från Yxlan. Jag vet dock intet om de närmare omständigheterna kring det. Kanske någon kan berätta?

En av de vanligaste barnsjukdomarna förr var ältan (Engelska sjukan) Den lille fick ofta kramper, var mycket sen i utvecklingen. Framför allt ville han eller hon inte gå hur man än försökte. Föräldrarna började ofta misströsta, speciellt om också matlusten minskade. Det här var ju en tid när spädbarnsdödligheten var mycket stor och man måste räkna med "svinn" för att uttrycka sig drastiskt. Samtidigt var barnen föräldrarnas enda pensionsförsäkring på gamla dagar. Fast det var ju inte säkert att det hjälpte. "En ensam mor kan försörja 10 barn, men tio barn kan inte självklart försörja sin gamla mor".

Men nu tillbaka till ältan. Man kunde smärja med olika salvor och man kunde jorddra barnet. Då använde man en rot eller en gren som självvuxit som en ring. Man drog barnet igenom ringen och läste över det. Symboliskt var det här en ny födelseprocess där man genom besvärjelser kunde hålla "oknyttet" på avstånd. Det var ju de underjordiske som satt sjukdomen på barnet.

Salva ja. Bäst var att ta en orm, gärna huggorm, och allra helst en vit, en albino, och lägga den i sprit. Man kunde också koka fett ut ormen. Spriten och salvan användes som liniment på lederna och vips kunde barnet gå.

Men ormsalvan var mycket stark och bra mot annat också. Om man strök ormsalva på ögonlocken så blev man allseende och med tiden mycket vis. För bara den som ser och hör och lyssnar kan lära. Tänk dig att ligga i soffan och höra Tidens gång och höra vad folk på bygden säger. Och se vad de gör.

Nej nu är det bäst att jag slutar innan jag avslöjar för mycket. Till nästa år tänker jag berätta om bl.a. alrunor och spiritusar.

L e k s a k e r.

Bosse Wiklund

Varje generation har ju sina leksaker. När man är riktigt liten är det ett kramdjur, en trasdocka eller en nallebjörn, sedan blir det kanske en leksaksbil eller blunddocka, ja vad vet jag.

De flesta leksakerna älskas antingen till döds och blir bara skrot. Andra är egentligen för fina att leka med och står mest som prydnad i en hylla.

De leksaker som mot alla odds blir kvar efter vår barndom gavs antingen bort till yngre medlemmar av familjen eller släkten. Där mötte de sitt slutliga öde. Mekaniska leksaker var ju alltid roliga att se hur de såg ut inuti.

Allt det här gjorde att antalet överlevande leksaker var starkt begränsat. Det i sin tur återspeglas i priserna vid de speciella leksaksauktionerna. Här lägger vithåriga veteraner och kluriga klippare ned förmögenheter för att komma över dyrgriparna (som sedan kanske placeras i kassaskåp.) Men det här är ju representanter för överklassens och kanske medelklassens "barnlekmedel". Vanliga fattiga ungar på landet och i städerna fick hålla till godo med annat.

Låt oss först konstatera att barnens lekar oftast avspeglade de vuxnas arbete. Ofta var det nog far- eller morföräldrar som tillverkade leksakerna. Jag har sett höräfsor och skottkärror i barnstorlek. Det understryker den mjuka övergången mellan lek och arbete. Barn fick och ville ofta hjälpa till när föräldrarna arbetade. Då gällde det att ha redskapskopior som de orkade med att hantera.

När mor bytte blöja på och lindade lillebror var det naturligt att 5-åriga storasyster gjorde likadant med sin docka. Det var så hon lärde sig. Dockan ja. I enklande fall far det en trädgren med en tygtrasa på. Ibland hade någon vuxen skurit en kropp och ett huvud ur ett alträ. Armar och ben var kanske i ståltråd. Om det var riktigt fint så hade kanske pappa (man sade far) köpt ett dockhuvud av porslin för 25 öre inne i stan och kanske, kanske ett par händer också. Sedan tillverkades dockan hemma. Jag har sett drygt alnslånga dockor med ett litet, litet porslinshuvud. Det bekymrade inte dockmamma om proportionerna blev skeva. Hon älskade sin docka, och när hon själv kom ut och tjänte småpiga var dockan ofta med nedpackad i botten av hennes få personliga saker. Där låg den som en förbindelselänk till barndomen tills någon obehörig fick syn på den och började retas. Då hamnade den kanske i

spisen, ett tilltag som ägarinnan oftast bittert ångrade i många år efteråt. Det kändes som ett svek.

Pojkarna här i skärgården hade barkbåtar och vassbåtar att leka med. Kanske kunde en gammal sjöman ge dem en modell av en skonert eller ett barkskepp med urholkat skrov och däckat och med en massa detaljer och master och segel rätt satta. Här lärde sig en liten blivande sjöman ofta vad de olika seglen hette, var fall och skot och gårdingar var ansatta och belagda. En del av de här modellerna var meterlånga och mer. De hade järnskrot i botten som barlast för att kunna stå med riggen och segla. I pojkens fantasi och drömmar såg han redan nu svällande segel ovanför sitt huvud och hörde passadvinden spela i vant och barduner.

Den kände skutbyggaren Anders Sundberg på Sunda gård, Blidö föddes 1785. Hans piggbyggen var mycket välkända och välrenommerade. Men han byggde också ett par modeller av piggar som var två - tre meter långa och om man lyfte av kajuttaket så kunde en liten pojke krypa ned och segla henne på riktigt. Det var inne i Sikmarsundet det här hände. En av dessa modeller fanns f.ö. bevarad ända in på 1900-talet, men sedan gick den förödelsen till mötes.

När de första affärerna kom till här ute på Blidö-Yxlan, som t.ex handelsboden i Ringboms båtsmanstorp i Oxhalsö (numera rivet) så gav det säkert inspiration till många barn att börja leka affär. En bräda eller en sockerlåda blev disk. Stenar, blad och papper blev varor och pengar. Man lekte i all oändlighet. Och man måste leka intensivt, för man hade inte så lång tid på sig. Barnaåren var få. Redan en 8-åring måste ut och tjäna eget bröd.

I alla tider har ungar med hjälp av ett snöre lekt häst och kusk och selat på och plöjt eller kört. Det finns i vårt museum en leksakshäst med vagn. Den återfinns i Åhlén & Holms katalog redan 1909. Tro- ligen har den tillhört ett sommargästbarn som donerat den till en kam- rat härute. Den är väl lekt, Svansen är uppäten.

Förr lekte barn ofta med tennsoldater, men så påstod pedagoger att det uppammade krigiska känslor hos småpojkar, och numera hittar man dem bara på auktioner och i antikvitetsbutiker. Jag har själv kvar en väldigt fin tennsoldat, en ryttare förmodligen preussisk, rundgjuten och fint bemålad. Jag fick den av en lekkamrat härute. Jag döpte den till Leonidas. Den stod på mitt skrivbord under alla pojkår, och jag har den fort- farnade i förvar.

Olika tider har haft olika tennsoldater. När jag var barn var de etiopi-

er. Men vi hade också soldater från det Nord-Amerikanska inbördeskriget med tidstypiska uniformer och fanor.

Det fanns också soldater i större format i plastelina. De var rätt ömtåliga och var därför svåra att leka fältslag med. De gick sönder på riktigt.

På riktigt gammalt fanns det soldater i papp också, som man köpte i ark och fick klippa ur.

Dessutom fanns det både i tenn och plastelina och papp, lantgårdar med djur och skördefolk och vagnar och redskap. Fast det var väl mera sällan som en skärgårdsunge fick ta del av den härligheten.

Utelekar dominerade. Man lekte kull, sista paret ut, kurra gömma, man sparkade boll (ja inte om man var flicka förstås), man rodde och seglade. Kanske fick man ro drag åt morfar. Till sist kunde man bli så betrodd att man fick vara med och ro ut nätlangan åt honom, men när man tog upp var det nog säkrast att mor eller storebror rodde.

Just när leken var som roligast stack mor ut huvudet och ropade: "Har du rensat landet, unge!"

Det var mycket småarbete som en unge skulle göra. Passa småsyskon, torka golv, spinta tändved, bära in ved och eldtände, ta in småkalvar för kvällen och getter. Litet större flickor fick försöka lära sig mjölka en get. Att mata hönsen, och se till grisen. Men man fick aldrig ensam gå till brunnen eller gå i båt innan man kunde simma så mycket att man hann ropa på hjälp innan man drunånade.

Så småningom fick pojkarna lära sig köra den gamla sediga mårren som var så snäll att hon var larvig. Ännu var det långt till att lära sig plöja och så. Till det fordrades manskraft. Men man kunde hjälpa till att vira band och göra kärvar (nekar). Det var egentligen kvinno-göra men pojkar fick acceptera det också.

När karlarna slog och slätterlinjen drog fram över ängen eller åkern, så gick kvinnor och ibland barn bakom och räfsade och tog upp. Då var det tjänligt och bra att ha en egen liten räfsa.

Så småningom fick pojkarna lära sig hantera en lie själva. Man fick börja med dikesslätter. Det var lättast att slå och svårast att göra sig illa. Men man fick inte hantera brynstenen själv ännu.

Blidö - Yxlan saknade länge landsvägar men när de kom så var det inte bara hästfordon som nyttjade den. Velocipeden gjorde sitt intrång eller intåg. Nybörjaren trampade frenetiskt och styrde stelt rätt in i törn-buskar eller parhästar eller ett promenerande sällskap eller var som nu var olämpligt. Pojkarna lärde sig snart också. Lättast var det med en damcykel, men oftast fick man låna en herrecykel, och då stod man mellan ramen och trampade. Det såg farligt ut men efter ett par vurpor brukade man vänja sig.

Ett problem med cyklarna var att när pojkarna blivit så stora att de hade långbyxor så kunde byxuppslagen fastna i kedjan. Klädnypor eller cykelspännen.

Flickorna började väl oftast några år senare än pojkarna. Jag har aldrig sett en flicka i kjolar cykla på en herrcykel. Det kunde bli problem ändå med ystra vindar och i Åhlén & Holms katalog fanns spec. kjolsträckare. Jag har å andra sidan aldrig sett dem användas heller däremot ekerskydd på bakhjulet.

När sommaren gick över i höst drog sommargästerna sina färde igen och kvarlämnade en del leksaker som skärgårdsbarnen fick överta.

Åtminstone under senare år straxt före kriget, så lekte vi indianer och vita. Vi byggde kojor och sprang och tjöt krigsrop. Till våra uppgifter hörde att hämta hästarna i hagen och ta dit dem. Naturligtvis red vi, barbacka förstås. En gång när jag utstötte siouxindianernas skri så vände sig stoet jag red på och tittade på mig med en bläck, som sa: "Tokfan". Sedan var jag tillbaka till verkligheten igen.

Jag har nu på gamla dagar tittat på de stigar där vi red. Där skulle jag aldrig våga släppa fram någon annan. Men det var ju ingen som gav oss lov heller.

På vintern var det snöbollskrig och skidåkning. Sedan fjärdarna lagt, i regel efter 10 januari, var det dags för skridskor. Härute hade man länge svinläggare av medeltida snitt och så långbrallorna förstås, stål-skenor på träbottnar och med uppsnurrade spetsar, ung som på dagens långfärdsskridskor. Fast nöjet var kanske mer att gå med en spark och sätta gäddsaxar och ståndkrok och vittja. När man blev stöttré fick man vara med och sätta nät under isen, men för att vara med som helkarl i isnoten måste man vara vuxen.

När våren kom var det tid för vårjakt. Barn fick väl aldrig hålla i bössor men redan vid 10 - 12 års ålder räknades de som vuxna.

Skolan började vid 7 års ålder och den var i äldre tid av ambulerande slag. Det betydde att skolan hyste i något kök på en skärgårdsö. Efter ett par månader flyttade man till nästa ö. Det blev en koncentrerad läsning. Min mormor som var född på Rådmansö 1849 fick på det här sättet bara 4 månaders skolgång. Ändå kunde hon läsa och räkna men hade svårt med skrivstil. Efter skolans tid räknades barnen som vuxna.

Det fanns massor av speciella leksaker för barn. I museets samling har vi en hoppa motsvarande en beckgröda av en fåggelskrött.

Man kan säga: Eftersom barndomen var så kort så var behovet av leksaker mindre än nu. Tror någon på det?

S k u t h ö r n a n

Bosse Wiklund

Ja så är det då dags igen att dra fram några gamla fartyg med Blidö-anknytning. Dels gäller det en piggskuta, dels ett par litet större skutor som slitit sina bästa år i malmfarten. Jag börjar red sandkilen, piggen.

Hon byggdes vintern och våren 1856-57 inne i Sikmarsundet vid Sunda Gård, där skolkolonin nu i många år haft badplats för de yngsta. Skeppsbyggmästaren hette Anders Sundberg, ja egentligen fanns det aldrig någon skeppsbyggmästare till dessa roslagsskutor, piggarna, det räckte med en båtbyggare. Alltnog, båtbyggaren hette Anders Sundberg och det var han som ägde Sunda Gård. Han var också socknens rikaste man vid denna tid. Han var född 1785 och han skall dö 1862. Det här är hans näst sita piggbygge, det är bara Clara Lowisa kvar. Men nu tillbaka till årets bygge. Kölen är en kraftig fura ung alnen (60 cm) i toppändan. Den har bilats ned till 9 tums bredd och alnens höjd. Förstävven i två delar och aktern i en reses och fästes med bultar krin och knän innan man börjar bordläggningen. Det första bordet kinnningen ställs i vinkel mot lodplanet med hjälp av en kil en utliggare, so sedan avlägsnas. Med hjälp av vridvuxna tallstycken, s.k. vindor i stäv och akter bukar man nu ut bordläggningen. Efter fyra varv med vindor och bord ligger bordläggningen närmast horisontellt. Sedan fyller man på med krumvuxna bord. När skrovet är färdigt består det av 11 bord från kölen till suden (relingen). Nu finns inga spant och inga bottenstockar ännu.

Apropå borden. Vindor och bord kilades i äldre tid ut ur stockarna Visserligen var kransågningen känd sedan 1500-talet, men här användes den inte. Man spräckte stocken efter en linje i två halvor. Eftersom kärnvirket var mindre bra till båtbygge så bilade och högg man klyvsidan till önskad form och yta. Den var som hyvlad när en god timmerman hade gjort det. Sedan bilade man ned den runda sidan till man täljt fram en planka av 1 - 1¹/₄ tums tjocklek. Det gick åt mycket virke vid dessa skutbyggen.

Det understa bordet kinnningen var i motsats till sambordsplankan vid kravellbygge aldrig tjockare än de övriga.

Det här skrovet byggdes på klink, borden lades utanpå varandra och spikades med hemsmidd spik som viades av på insidan, snurrades. När skrovet var färdigt lade man i bottenstockar och spant. I mittpartiet i lastrummet var det ung en fot mellan spanten, för- och akteröver glesare.

För att hålla ihop skrovet lade man bettar, här raka, mot spanten, där de fäste

där de fästes med vuxna knän av gran oftast.

Kajutan byggdes akteröver och var nedsänkt. Vid denna tid hade man ännu inte i någon större utsträckning börjat med de kappar, upphöjda påbyggnader, som sedan skulle bli så populära. Nedgången till kajutan var rätt framifrån via en liten trappa med tre - fy steg. I kajutan fanns fasta kojor för skepparen och hans medhjälpare och ännu hade man inte skaffat den järnspis som sedan skulle bli legio. Nej nu hade man en stor järngryta med fastkilade ben och i den hade man grus. Sedan eldade man i den och hade ett hängande kokkärl över. Det var den gamla kokspisen det.

Däcket bestod av ett fördäck med bråspel, gångbord om 1 - 1½ aln, och ett kort akterdäck med plats för nedgången till kajutan och en stockpump med pumpränna.

Ja nu vet ni hur man byggde vår pigge. Det blev flera avbrött i bygget för vårplöjning och höskörd och sädesanden. Dessutom var det ettentvå lågvatten så Sikmarkkanalen hade inte vattendjup nog. Det blev det först på hösten. Men ändå tvingades man rigga henne och sätta upp masten. I gammalt gällde stenen på Slangens spets in i Sikmarsundet som klarmärke för att segla fritt ut eller in genom kanalen, men de sista årens dy hade vuxit oroväckande fort och nu var det på natten. Man satte alltså upp masten och hössade upp några stora sandsäckar så att man kunde kränga skrovet och sedan dra ut det med hjälp av oxar och taljor. Det tog tid men det gick.

Skrovet var före sjösättningen stuket med Black Varnish i botten, trätjära på ovanvattensdelen och brädgången med kimrök utombords och grönt inombords med vita spant. Det fanns en skarndäckslist, som var målad i gult och blått, Blidös färger.

När man väl bogserat utskrovet byggdes skutan färdig med garnering. Hon fick en storbom likalång som helafartyget, nära 16 m och en mast som var 20 m och en gaffel om 5 m längd.

Josefina var det namn den nya piggen fick. Hon togs till Stockholm samma höst och skeppsmättes 2 okt 1857 hos skeppsmätarna ute vid Blockhusudden. Måttan blev med mätkätingen: längd 53 fot, bredd 20,10 fot och det blev på modern svenska 15,9 m längd och 6,0 m bredd. Det gav uträknat efter formeln 14,37 svåra läster. Mätbrevet är bevarat i Skeppsmätarnas avskrift och har nummer 520.

Anders Sundberg hade byggt sin Josefina för egen räkning. Vid de segelprov som man alltid företog innan hon visades upp var hon svår att vända med. Men Anders Sundberg visste råd. Han försåg henne med ett bogspröt och dubbla försegel. I original hade hon inga skärstockar runt lastrummet.

Riggen bestod av vant och barduner plus dubbla förstag. Seglen var gaffelsegel (storseglet), utan vedjaktens toppsegel, men med dennas dubbla försegel.

Efter den här beskrivna förändringen var hon inte längre en pigge utan en klvvarskuta, även kallad klup^mpriggare.

Efter den första Stockholmsresan, då Anders Sundberg själv förde henne för att kunna svara på frågor och kritik.

I fortsättningen lejde han besättning och skeppare. Hans egen tid var för dyrbar för att nöta i sjöfarten. Anders Sundberg köpte ju gärna ett helt skogsskifte för avverkning, och han tog verkligen ut det mesta. När han var i farten fick "allt och alla som gick och sprang på två och fyra ben sno sig undan." Han beskylldes ofta för hårt virkesuttag, bl.a. av Ridderstad på Riddersholm.

Vanligen behöll byggaren sin skuta en eller två säsonger om den inte var byggd med beställare. På den tiden hann man visa vad båten dög till och kunde få ut ett hyfsat pris.

Under Sundatilen gick Josefina huvudsakligen med ved till Stockholm men även några tegellaster från bl.a. Tegelbrukstorp (nuv. Bruket) vid Blidösundet

Josefina såldes trol 1864, och den nye ägaren lät omgående förbygga henne. Därefter mättes hon om till 14 $\frac{1}{2}$ nyläster. Hon är nu heldäckad och försedd med skärstockar, d.v.s. hon kan bära lastrumsluckor och segla i öppen sjö utomskärs.

Jag vet inte mycket om henne under den här tiden. Hon finns ju inte med i skeppslistor eller motsvarande handlingar i Riksarkivet.

Så plötsligt 1875 återfinns hon i Svensk Skeppslista, och nu får vi veta att hon reparerats 1874 och fått en träförhydning. Nu heter ägaren Lars Petter Wallin och han är från Stockholm. Han för henne själv. Det är sista gången jag hittat henne i några papper. Om någon vet något mer om Josefina av Blidö, så kontakta mig gärna.

Så till malmdragarna. Den första heter Leufsta ursprungligen byggd för Leufsta Bruk. Stapelbädden låg vid Ängskärs lastageplats i Norra Uppland, straxt söder om själva utlastningskajen för järn från bl.a. Leufsta Bruk. Hon byggdes i furu på kravell av skeppsbyggmästaren Ernst Wireen, som tidigare varit verksam på det Bångska varvet i Gävle. Leufsta, som skulle bli en skonert sjösattes 1873.

De här malmdragarna byggdes mycket stabilt med en extrem spanttäthet i lastrumssektorn, allt för att orka bära de tunga järn-och malmlaster-

na. Garneringen var också ovanligt kraftig och ovanpå den lades "sula" av lösa plankor.

Leufsta mättes till $6\frac{1}{2}$ nyläster. Hon hade ett största djupgående av 12 fot (ca 3,6 m). Vid den första klassningen fick hon 9 år i klassen i Veritas. Hon fick fribrev för utrikets resa 15 nov 1873. Beställare och ägare till Leufsta var friherre Carl Emanuel de Geer, Leufsta Bruk. Till befälhavare antog han sjökaptenen av 1:a klass Anders Gustaf Carlsson född 1839, från Carlholms Bruk, och han för henne till och med säsongen 1876.

Lasterna består naturligtvis av järn. Hon seglar på England men kommer under någon resa även till Spanien.

Den 10 juli 1874 kom hon på resa från Ängsskärs lastageplats till Hull med stångjärn. Klockan 9. 45 hade man hunnit till Öregrundsgrepen. Nu grundstötte hon i rydlig bris med klar luft på Sandströmsgrundet nära Nybergsgrundet. Efter 4 timmars arbete kom hon loss. Inga skador kunde konstateras och färden fortsatte. Troligen hade järnet i lasten påverkat kompassens utslag.

Från säsongen 1877 övertar sjökaptenen av 1:a klass J L Bernhard Berntson befälet. Men han avlider i Puerto Plata i dec 1880 och 1:e styrman J L Lindström tar över.

Det blir järn även i fortsättningen. Callarö (Kallerö) till Hull - Sundsvall - Gloucester - Barcelona (1877 - 78) .

Senhösten 1879 fåkar hon ut för ett haveri vid den engelska kusten. Nu har det skett ett arvsskifte vid Leufsta Bruk och L de Geer tar över även som huvudredare., men det är inget för en stor affärsman och från 1881 engageras J A Lindstedt som huvudredare utan att ha ägarintresse.

1861 säljs skonerten Leufsta till G Förselius i Stockholm. Hon repareras och får zinkförhyddning 1885. Ny befälhavare blir G A M Lindström, en stockholmspojke. Han avlöses 1888 av L M Romare som avlider ombord 9 okt 1891.

Så var det då Blidöankrytningen. År 1893 säljs Leufsta till Blidö och ett partrederi under ledning av skepparen och båtsmanssonen Janne (Johan) Lind i Långviken. Janne för henne själv. Han är f.ö. en coming man inom sjöfartsaristokratin.

Leufsta mäts nu om till 180,64 / 200,95 reg.ton. Måtten är 30,54 x 6,87 x 3,56 och djupgåendet 3,5 allt i meter.

Janne Lind seglar sin Leufsta på Östersjön. Till en början är det virkes-traden som alla andra, men så får han några kalkstenslaster till bruk uppe på Norrlandskusten, och sedan fortsätter han med det.

Men Leufsta är inte någon ungdom längre, och det blir allt avårare att hålla henne i trim. Så Janne Lind beslutar sig för att sälja.

En av de första dagarna i mars 1898 säljer han sin skonert till ett partrederi i Landskrona under ledning av Ola Andersson. Ny befälhavare blir nu A Nilsson.

Hon läcker men skrovet är fortfarande starkt och utan svinrygg. Så landskronaborna tar upp henne på slip och reparerar henne grundligt vinter 1899-1900.

Det gick inte som rederiet tänkt sig. Den 19 sept 1900 grundstötte Leufsta SV om Österhällarna i tjocka och jämn SSO bris. Hon var på resa från Köpenhamn till Gävle med järnskrot. Skadorna blev ganska små. Befälhavaren skyllde på att kompassen visat fel p.gr.a. lasten.

Vid stämman 1901 avgår Ola Andersson och M Jönsson från Landskrona efterträder som huvudredare.

1904 repareras Leufsta igen. Det är dock bekvämligt med ekonomin 1909 blir J E Johansson, Landskrona ny huvudredare. Det är bara befälhavaren, kapten A Nilsson kvar av de gamla. Han kvarstår till 1912, då N Andersson efterträder.

Säsongen 1913 är bedrövlig och man börjar leta efter en köpare. I febr 1914, före kriget, säljs Leufsta till G S Pålsson i Kivik för 7.000:-. Han har ett partrederi bakom sig. Ny befälhavare G Wendel. Med kriget i aug 1914 stiger efterfrågan på tonnage för att nå en kulmen 1916-17. Bäst betalda är virkeslaster till England.

1916 säljer Kiviksborna sitt fartyg till grosshandl Anders Erhard Carlsson i Stockholm, men han är främst en affärsman och redan i febr 1917 säljer han i sin tur till firma Høijer & Svensson i Stockholm. Priset är nu uppe i 26.000:- Ny befälhavare H Karlsson. Men kriget tar slut 1918 och därmed de goda tiderna. Högkonjunkturen förbyts i en färd depression som främst drabbar det äldre tonnaget och seglarna. Leufsta bär sig inte längre. Behovet av reparation är dessutom skriande.

Den 16 aug 1918 straxt före krigsslutet säljs Leufsta till Karl Gottfrid Andersson i Pataholm och ett partrederi. Han ersätts redan 27 mars 1919 av Thure Thubin, Pataholm. Nu tas Leufsta upp på slip, men det tveksamt om det lönar sig att reparera. Hon stryks ur Fartygsregistret och Codelistan. Pataholmarna har i ett överdådigt ögonblick gett 48.000:- för henne och man tvingas nu att reparera för att rädda sina pengar.

När hon åter sjösätts efter förbyggnad har hon fått ett nytt namn: Thule. Befälhavare Karl Gustaf Lindström. Ett par år senare går Ragnar Nilsson i Timmernabben i som ny huvudredare och E A Svensson blir ny befälhavare. Fortfarande är Thule registrerad i Pataholm.

Den 16 jan 1829 säljs Thule till Bertil von Quanten i Stockholm. Det är osäkert vad han tänkt använda henne till. Han anmäler aldrig någon skeppare och han kan heller inte betala sitt köp. Så redan 11 maj detta år måste von Quanten acceptera ett anbud från Thure Thubin, han som var huvudre'are 1919 - omkr 21. Han är numera ägare till S'öllsta gård utanför Stockholm och köpesumman denna gång är blygsamma 1.200:- . Vad han i sin tur gjorde med Thule ex Leufsta vet jag ej. Hon lär ha medverkat i någon filminspelning.

Mitt tredje fartyg denna gång hade också med malmfarten och järnet att göra. Hon byggdes som vedjakt upp vid Simpnäs by, Björkö-Arholma. Idag är där ett färjeläge för Ålandstrafik men då var det en bondby. Det här var våren 1874. Beställare och byggmästare var samma person. Han hette A Mattsson och var från Simpnäs. Hon byggdes på sedvanligt på klink. Bord av furu, bottenstockar av furu och spant av martall och ek.

Efter sjösättningen där hon fick namnet Anna Mathilda så skeppsmättes hon i Stockholm till $13\frac{1}{2}$ nyläster? Måtten var 18,15 x 6,17 x 2,26 m och djupgåendet 2,4 m. A Mattsson förde själv sitt fartyg. Laster: ved, tegel och sand. Vid bygget hade A Mattsson varit synnerligen noggrann och byggde henne extra stark. Det drev väl upp byggkostnaden också, och fraktintäkterna blev inte de väntade. Det lilla rederiet (han hade ett par delägare) orkade inte med ekonomin.

I det läget dyker O Naucclér från Schebo Bruk upp på jakt efter en lämplig malmdragare. Han bjuder rätt lågt och förhandlingarna drar ut på tiden men senast 1880 är det avslutat. Då står Schebo Bruk och O Naucclér som ägare, och det året tas Anna Mathilda och förstärks ytterligare. Därefter mäts hon om till 42 reg.ton netto. Lasterna blir nu järnmalm, träkol (lätt), stångjärn och tackjärn. De tunga lasterna sli-ter hårt på skroven. Malmdragarna betraktades som rena förbrukningsartiklarna.

År 1892 är tiden som malmdragare slut. Då säljs hon till Johan Petter Jansson i Häverö, men det är tveksamt om hon skall gå att reparera, för i Listan 1893 är hon borta. Troligen reparerades hon hela vintern och våren 1892-93 vid Grisslehamns varv. Efter det mäts hon om till 45 nrt, ja vill man vara exakt så är siffran 44,84 / 51,11 reg.ton. Befälhavare: M Nyström.

Anna Mathilda säljs 1896 till Johan Petter Söderman i Stockholm, en inflyttad rospigg och skärgårdsbo, som själv för sitt fartyg. Men han får inte heller någon ordning på ekonomin.

Vid sekelskiftet 1899-1900 säljer han till A P Olsson i Länna, likaledes en gammal skeppare som själv ämnar föra henne.

Ett par år senare, 1902 är det dags för nästa försäljning. Det är ett partrederi lett av K Sundberg som köper och C Sandberg, blir delägare och befälhavare. Vintern 1908-09 repareras Anna Mathilda och nu övertar M Mattsson i Edeby på Väddö Sundbergs anpart och blir ny huvudredare. C Sandberg fortsätter som skeppare till och med 1914, då J Lindström efterträder säsongen 1915.

Anna Mathilda repareras åren 1913 och 1916 (Underhåll) Man håller ut under hela kriget och gör bra förtjänster. Men man anar nog slutet i och med att kriget skall ta slut. 1918 ombildas rederiet och David Andersson som köpt in olika andelar tar över som huvudredare. Samtidigt blir Jan Erik Nyström ny befälhavare.

Något år efter krigsslutet står det klart. Segelfartygens tid var förbi. Nu gällde det motordrivna fartyg med eller utan segel. Man börjar leta efter en köpare.

Någon gång 1919 -20 kommer en spekulant. Han heter Johan Ivar Ekström från Fridhem (mellan Notholmen och Boda vid Sikmarsundet) på Blidö och J P E Österman, en påtänkt skeppare. De har tänkt sig att bilda partrederi och man kommer snart överens.

Det här blir de sista ägarna till Anna Mathilda. Hon hänger med t.o, m. 1923, men sedan är det slut. Riggen tas ned, men vid en besiktning visar sig skrovet för skröpligt för att kunna bära en påtänkt hjälpmotor. Hon kasseras.

S M Å N A M N .

Bosse Wiklund

I fjolårets medlemsskrift efterlyste jag exempel på smånamn. Jag vill inte påstå att de strömmat över mig precis sedan dess, så för att få igång den här serien, så är det bäst att jag börjar själv.

Vedberg. Litet här och där efter stränderna hittar vi lokalsamnamnet vedberg (Sik^marö vedberg, Glyxnäs vedberg, Kroksö vedberg, Långvikens vedberg för att bara ta några som ligger alldeles intill mig.) Gemensamt för alla dessa är att de består av en berghäll i strandskoning-en med hyfsat vattendjup utanför. Här kunde en pigge sticka in stäven och ta last av famnväd för vidare transport in till Stockholm.

Koberg hittar vi också här och där efter stränderna. Fött när korna gick på bete på utmarkerna och skulle mjölkas morgon och kväll, så var det vanligt att man rodde till mjölkningen. (Ibland användes f.ö. betesholmar.) Kobergen var helt enkelt de platser där de mjölkstinna korna samlades och där man lade till med mjölkökan.

Sumpviken är ett idag helt bortglömt smånamn inne i Sikmarsundet. Den låg mellan Finnshagen och Långnåset och här lade fiskuppköparna till med sina segelsumpar sedan 1700-talet. Några meter ovanför återfanns f.ö. en stensking som visade på en gammal kaj och en brygga. Om man kräver minst 1 meters vattendjup, kan den senast ha kommit till användning på 1400-talet. Men den här fiskuppköpartraditionen har säkert mycket äldre anor än vad man kan bevisa i skrifterna.

Jag har i en tidigare årsskrift(1986) visat på Idgropen som fångst-redskap. Platsen kan ibland kallas för "Kassöle" men ett "ö"-ljud som är ett mellanting mellan ö och å.

Utanför Bromskär finns det en grynna som kallas "Ringbommens". Det är helt enkelt platsen för ett gammalt skötlägg brukat av en båtsman Ringbom. Hans torp låg granne med Skogs Båtsmanstorp i Oxhalsö, tvärs över vägen mot Bromskär. Man kan ana stengrunden.

Vem har hört talas om en mjölkvila. Det är ett stenblock, ibland med naturligt flat översida, ibland uppallat av människor. När man förr gick och mjölkade så hade man inte kopparflaskor eller plåthin-kar utan tvingades använda såar av trä (laggade). De var tunga i sig själva och mjölkerskorna gick efter varandra och stångbar såen. Om det var lång väg att gå så måste man vila ibland och fick då inte spilla ut mjölk. Därför de flata stenblocken att sätta ner bürdan på. Man hade f.ö. skvalpkors i mjölken, ett 10 - 15 cm trækors som hindra-de vågbildningen.